

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

СТАРЖЕЦЬ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ

УДК 94: 37(091)(477) «1944/1953»

**БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ І УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ
ЗА ВПЛИВ НА ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР
У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944–1953 РР.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Острог – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Рівненського державного гуманітарного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, доцент
Давидюк Руслана Петрівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Стародубець Галина Миколаївна,
Житомирський державний університет імені Івана
Франка; завідувач кафедри всесвітньої історії;

кандидат історичних наук, доцент
Сушик Ірина Вікторівна, Луцький національний
технічний університет, доцент кафедри гуманітарних
наук, соціального забезпечення та права.

Захист відбудеться 7 березня 2019 р. о 13:00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 48.125.02 у Національному університеті «Острозька академія» за адресою: 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Із дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного університету «Острозька академія» за адресою: 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Автореферат розісланий _ лютого 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

М. Б. Близняк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В умовах розбудови Української держави, будівництва демократичного суспільства, ускладненого війною на сході країни, значно зріс інтерес до вивчення національно-визвольної боротьби українців у минулому. Недостатньо дослідженим, але актуальним у світлі сучасної інформаційної війни, залишається з'ясування прийомів та методів агітаційно-пропагандистської боротьби між українським націоналістичним підпіллям та більшовицькою владою за вплив на західноукраїнський освітній простір у 1944–1953 рр. Значний науковий та суспільний інтерес викликають дослідження участі широких верств населення у русі спротиву сталінському тоталітарному режимові у післявоєнний період. Особливо важливим у цьому плані є вивчення настроїв учнівської і студентської молоді, їх ставлення до комуністичної ідеології та прояви інтелектуального опору у навчальних закладах Західної України.

Суспільно-політичні процеси повоєнного часу безпосередньо впливали на освітню сферу. Виховання у школі, училищі, вищому навчальному закладі повинно було прищеплювати комуністичний світогляд і нести необхідну емоційно-моральну складову. Сталінський режим ефективно використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Саме освітній простір займав визначальне місце у боротьбі між радянською владою і українським підпіллям, адже тут формувалась основа українського народу, здійснювалось проектування майбутнього суспільства.

Хоча проблематика протистояння українського підпілля з радянським режимом у післявоєнний період досліджувалася як українськими, так і зарубіжними вченими, питання контролю за системою освіти, переслідування педагогів, учнів і студентів у західних областях України на сьогоднішній день потребує критичного аналізу і висвітлення. Актуальність названої теми посилюється тим, що в історичній науці ще існують упереджені оцінки окремих аспектів становища радянської освітньої системи у досліджуваний період.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми «Суспільно-політичні процеси та розвиток культури на теренах Волині від найдавніших часів до кінця ХХ століття» (державний реєстраційний номер 0116U006143), що її розробляє кафедра історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Об'єктом дисертаційного дослідження обрано освітній простір західних областей УРСР у 1944–1953 рр., а **предметом** – форми і методи боротьби більшовицької влади та націоналістичного підпілля за вплив на учнівську, студентську молодь, вчительство західноукраїнських земель у післявоєнний період.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному аналізі та критичному осмисленні процесу протистояння радянської влади та націоналістичного підпілля за вплив на освітню сферу західноукраїнських земель у післявоєнний період.

Відповідно до поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми;
- виявити, систематизувати, класифікувати джерела та літературу;

- сформулювати дефініції основних термінів; опрацювати методи дослідження проблеми;
- проаналізувати процес відновлення та подальшого розвитку радянської загальноосвітньої школи у післявоєнний період;
- розглянути засади більшовицької державної політики у системі шкільної освіти;
- дослідити методи впливу націоналістичного руху на шкільництво регіону;
- висвітлити елементи політичного контролю за роботою педагогічних училищ;
- з'ясувати суть та завдання ідеологізації навчально-виховного процесу у вищій школі;
- визначити мету та основні форми діяльності учнівських антирадянських організацій;
- охарактеризувати опір студентів західноукраїнських ВНЗ сталінській тоталітарній системі у післявоєнний період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1944 до 1953 р. Нижня межа зумовлена звільненням території України від нацистської окупації та відновленням радянської влади, а верхня – смертю Й. Сталіна, з чим пов'язана трансформація суспільно-політичних процесів, часом згорання активної фази українського повстанського руху в регіоні.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію Волинської, Дрогобицької (у 1959 р. включена до складу Львівської), Львівської, Рівненської (Ровенської), Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківської), Тернопільської областей у тодішніх адміністративних кордонах.

Методологічну основу роботи формують методи пізнання, принципи дослідження й категоріально-термінологічний апарат. Методологічні засади дисертації ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності, системності, опори на історичні джерела. З-поміж широкого кола методів наукового пізнання у роботі застосовано універсальні загальнонаукові та спеціальні методи. Їхнє використання та поєднання дало змогу вирішити поставлені науково-дослідницькі завдання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дисертаційній роботі *вперше*:

- введено до наукового обігу й опрацьовано нові (з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Рівне) та недостатньо досліджені раніше (з державних архівів України) історичні джерела, що дало можливість осмислити повоєнне протистояння за освітню сферу у західних областях УРСР;
- розглянуто освітнє життя західноукраїнського регіону, як поле протистояння радянської влади і націоналістичного підпілля;
- розкрито шкільну, середню спеціальну та вищу освіту як складник ідеологізації суспільного життя.

Уточнено:

- зміст ідеологізації навчально-виховного процесу в освітніх закладах;
- форми боротьби радянських репресивних органів з учнівськими, студентськими групами і організаціями у повоєнний час;
- методи впливу ОУН та радянської влади на молодь і освітян;
- особливості формування антирадянських учнівських груп;
- опір студентської молоді радянській політичній системі;

- способи вирішення радянською владою дефіциту педагогічних кадрів.

Набули подальшого розвитку:

- положення про процес відновлення та подальший розвиток матеріально-технічної бази шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів;
- особливості функціонування радянської системи освіти у західних областях УРСР;
- впровадження загальних стандартів у навчально-виховний процес радянської школи.

Практичне значення отриманих результатів полягає у систематизації й узагальненні нагромаджених знань про повоєнне протистояння більшовицької влади та націоналістичного підпілля у молодіжному та освітянському середовищах. Результати наукових пошуків, матеріали про протистояння у західноукраїнському регіоні уможливають їхнє застосування в науково-краєзнавчій, музейній роботі. Висновки, фактичний матеріал дисертації можуть бути використані у викладанні шкільного та університетського курсів історії України, під час підготовки узагальнюючих праць з новітньої історії України.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Дисертацію, її окремі положення та висновки обговорювали на засіданнях кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Результати дисертаційного дослідження оприлюднено на 10 міжнародних та 5 всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: VI Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2016); Двадцять сьомій науковій сесії Наукового товариства ім. Шевченка (Львів-Рівне, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття» (Ужгород, 2017); X міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 2017); Міжнародній науковій студентській конференції «Україна в добу радянського тоталітаризму: інститути державного насильства, соціальні практики пристосування та опозиційні рухи опору (до 125-річчя від дня народження Ісповідника віри патріарха Йосифа Сліпого)» (Львів, 2017); Двадцять восьмій науковій сесії Наукового товариства ім. Шевченка (Львів-Рівне, 2017); Круглому столі, присвяченому 75-річчю створення УПА «Українська повстанська армія: історія нескорених» (Рівне, 2017); VII Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2017); V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (Харків, 2018); VII регіональній студентсько-учнівській науковій конференції «Актуальні проблеми історії слов'янських народів» (Житомир, 2018); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські дослідження молодих учених» (Суми, 2018); XI Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 2018); Міжнародній науковій конференції «Волинь в українській, польській і світовій історіографії» (Кременець, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми вищої школи та

економіки в ХХІ столітті» (Рівне, 2018); VIII Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2018).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 11 публікаціях, серед яких 3 статті у наукових фахових виданнях України; 3 – у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз даних; 5 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження, побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (420 позицій) і додатків. Загальний обсяг дисертації складає 257 с., з них основного тексту 198 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету та завдання наукового пошуку, його об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі, з'ясовано наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про апробацію дослідження, структуру роботи.

У першому розділі «**Стан наукової розробки теми**» проаналізовано історіографічний доробок попередників, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження.

Підрозділ 1.1. «*Історіографія проблеми*» присвячений визначенню рівня історіографічного дослідження теми. В основу аналізу історіографії покладено проблемно-хронологічний принцип із поділом її на три групи: радянську, вітчизняну та зарубіжну.

До першої групи віднесено праці, написані представниками радянської історичної школи, характерними ознаками яких був партійний підхід, цензура, обмежений доступ до джерел, що знижує наукову цінність цих досліджень. В узагальнюючих працях акцентувалась увага на досягненнях у сфері освіти післявоєнного часу. Окремі аспекти розвитку шкільної, середньої спеціальної та вищої освіти вивчали О. Зубань, М. Грищенко, Ю. Сливка та ін. Ключовим елементом радянської історичної науки було висвітлення переваг соціалістичного способу життя, прославлення комуністичної ідеології у молодіжному середовищі.

Критичний аналіз процесів повоєнної радянзації, зокрема запровадження радянської ідеологічної та освітньої системи на західноукраїнських землях, стали предметом досліджень вітчизняних істориків із 90-х рр. ХХ ст. У цей час були зроблені помітні кроки у розширенні джерельної бази вивчення післявоєнної історії України, питань освіти та молодіжного руху. З'явилися роботи, автори яких з'ясовували суть тоталітаризму, як соціально-політичного феномена, вивчали ідейно-виховну роботу ОУН та УПА.

Освітнє життя розглядалося здебільшого у контексті соціально-економічних та ідеологічно-культурних процесів повоєнної історії України. Ці проблеми піднімали у своїх працях О. Бажан, В. Баран, Е. Білоус, Т. Галицька-Дідух, В. Даниленко, А. Жив'юк, М. Кузьменко, М. Нагірняк, І. Патриляк, Р. Подкур, О. Рубльов, О. Стасюк, Ю. Черченко, В. Яремчук, Б. Ярош та ін.

Серед спеціальних досліджень, що безпосередньо стосуються становища освітньої системи західних областей УРСР повоєнного часу, виокремимо монографічні праці С. Сворака та Т. Марусик, статті Р. Шляхтича, І. Сушик, О. Булгакової, С. Буряк, С. Майбороди, Н. Красножон, В. Мічуди, Н. Мащенко, В. Петриківа, О. Прищепи, Т. Сорочинської, Н. Улітової, Н. Хоменко, Л. Романець та ін. Наукові розвідки, написані на широкій джерельній базі, дали можливість авторам розкрити різні аспекти функціонування освітньої системи в УРСР та безпосередньо в її західних областях.

З-поміж праць, що стосуються молодіжної політики ОУН, виокремимо роботу В. Кульчицького, присвячену вихованню української молоді у 1920–1950 рр., книгу В. Ковальчука «Діяльність ОУН (б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.)». У монографії Г. Стародубець «Гене́за українського повстанського запілля» проаналізовано важливий матеріал щодо політики ОУН, розкрито використання агітаційних методів у боротьбі з радянською владою.

Фундаментальним дослідженням специфіки діяльності молодіжних підпільних структур стала монографія О. Іщука «Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.)», у якій на широкій джерельній базі, простежено методи і форми діяльності молодіжних підпільних структур. Останнім часом зросло число регіональних та вузькоспеціалізованих досліджень про український визвольний рух, участь у ньому молоді. Виділимо розвідки Р. Генеги, Р. Давидюк, В. Ільницького, Б. Леви́ка, І. Марчука, В. Марчука, Р. Попп, Ю. Романишина та ін.

До 1991 р. найбільші здобутки у вивченні діяльності ОУН та УПА мали вчені української діаспори. Одним з перших нарисів про визвольний рух стала праця М. Лебе́дя «УПА (Українська Повстанська Армія). Її гене́за, рі́ст, ді́ї у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу». Згадки про участь молоді в ОУН містяться у працях П. Мірчука та Л. Шанковського. Радянську систему освіти висвітлив канадський історик українського походження І. Коляска. Проблемою праць, підготовлених вченими української діаспори, була їх порівняно вузька джерельна база, оскільки основна маса документів залишалася в архівах СРСР.

Зарубіжна історіографія представлена працями західних істориків та дослідженнями російських вчених. Серед представників російської історіографії, які аналізують український визвольний рух та розкривають окремі аспекти радянської освітньої політики, молодіжного руху опору сталінському тоталітаризму назвемо праці Л. Алексеєвої, О. Гогуна, Є. Зубкової. Цінними є роботи представників західної історіографії Х. Арендт, Д. Армстронга, А. Бауера, М. Шкандрія, у яких обґрунтовано становлення комуністичної тоталітарної системи в Європі, витоки та засади українського націоналізму, його боротьбу проти радянської влади.

Таким чином, аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що, попри нагромадження значного пласту наукової літератури, проблема боротьби за освітній простір між радянськими і повстанськими структурами на західноукраїнських територіях у повоєнний час не була комплексно висвітлена у вітчизняних і зарубіжних історичних працях.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база» проаналізовано використані у роботі основні групи джерел: архівні документи; опубліковані збірники документів і матеріалів; тогочасні періодичні видання; спогади.

При написанні дисертації були опрацьовані документи, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України); Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України); Державних архівах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської та Тернопільської областей; Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Рівне; Електронному архіві Українського визвольного руху. Означені документи стосуються розвитку освіти і культурного життя західноукраїнського регіону, ідеологічного та збройного протистояння більшовицької влади та ОУН.

Серед значного масиву документів, які зберігаються у ЦДАГО України, були опрацьовані матеріали ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», насамперед, протоколи засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КПУ та матеріали до них (опис 16); особливого сектору ЦК КПУ (таємна частина) (описи 23, 24); відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ (опис 70); відділу шкіл ЦК КПУ (опис 73). Значимою є інформація ЦК та обкомів компартії України щодо відновлення та подальшого розвитку шкільної мережі, професійно-технічної, вищої освіти в регіоні. Документи відділу пропаганди і агітації наглядно демонструють дії ініціаторів та натхненників проведення ідеологічних кампаній в західних областях України.

Матеріали фондів «Народний комісаріат освіти (міністерство освіти) УРСР» (Ф. 166); «Управління справами Ради міністрів УРСР. Сектор освіти» (Ф. Р-2); «Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на Західно-українських землях» (Ф. 3833); «З'єднання західних груп Української повстанської армії «УПА-Захід» (Ф. 3836) були виявлені у ЦДАВО України

Масив документів обласних архівних сховищ для кращої евристики та систематизації поділено за їх фондоутворювачами: обласні відділи народної освіти; обласні комітети ЦК КП(б)У; вищі навчальні заклади; інститути вдосконалення кваліфікації вчителів та фонди, де зберігаються матеріали про діяльність ОУН та УПА.

Важливою складовою джерельної бази були документи обласних відділів народної освіти Волинської (Ф. Р-59), Станіславської (Ф. Р-3), Львівської (Ф. Р-163), Рівненської (Ф. Р-2), Тернопільської (Ф. Р-18) областей. Аналіз стану освіти у регіоні увиразнюють річні звіти обласних відділів освіти, в яких міститься інформація про матеріально-технічну базу навчальних закладів, подається характеристика педагогічних кадрів, учнівського контингенту, зазначена мова викладання. Архівні матеріали висвітлюють різні аспекти організації навчально-виховної роботи, діяльності піонерських і комсомольських організацій, показують проблемні питання та недоліки щодо впровадження державної політики в освітню галузь.

Важливими для усвідомлення та аналізу державної політики в сфері ідеології, культури, освіти і науки стали матеріали обкомів КП(б)У, які ілюструють партійну опіку та контроль за діяльністю освітніх установ регіону. Це документи Станіславського (Ф. П-1), Волинського (Ф. П-1), Львівського (Ф. П-3),

Дрогобицького (Ф. 5001), Тернопільського (Ф. П-1) та Рівненського (Ф. Р-400) обкомів партії.

Цінними та лише частково оприлюдненими є документи і матеріали особливих секторів обкомів КП(б)У. Ці документи містять свідчення щодо ідейно-політичного клімату в регіонах, висвітлюють випадки порушень радянської законності з боку партійних чиновників та представників силових структур, а також прояви антирадянської діяльності місцевих жителів.

Дослідити особливості проведення державної політики та комуністичної пропаганди у системі професійно-технічної та вищої школи західних областей УРСР допомогли документи фондів вищих навчальних закладів регіону. Йдеться про Луцький державний учительський інститут (Ф. Р-376); Львівський державний університет ім. І. Франка (Ф. Р-119); Рівненський державний учительський інститут (Ф. Р-479); Станіславський державний учительський інститут (Ф. Р-22); Кременецький державний учительський інститут (Ф. Р-21).

Матеріали про діяльність педагогічних училищ, що не групувались окремо та зберігаються у фондах обласних відділів освіти, представлені річними звітами, актами перевірок, стенограмами засідань вчених рад, партійних комітетів, листуванням з Міністерством освіти УРСР, протоколами студентських зборів та ін.

Збройну боротьбу з більшовицькою владою, ідеологічно-виховну, освітньо-культурну та пропагандистську політику ОУН серед населення, зокрема поміж освітян, учнівської та студентської молоді, репрезентують документи підпілля, зібрані в окремі фонди. Колекції подібних матеріалів зберігаються у Держархіві Рівненської (Ф. Р-30) та Тернопільської областей (Ф. Р-3432). Ці фонди багаті на різноманітні документи: агітаційні і пресові матеріали ОУН та УПА (відозви, листівки, брошури, журнали, реферати, квестіонари, вишкільні матеріали), програмні документи ОУН, звіти з теренів, інструкції, накази, інструктажі для пропагандистів тощо.

Основні завдання, форми та методи діяльності підпільних націоналістичних організацій учнівської та студентської молоді, антибільшовицькі прояви у середовищі освітян, практику радянського судочинства рельєфно ілюструють архівно-кримінальні справи, що зберігаються у ГДА СБУ, м. Рівне (Ф. 5(Р)).

Серед матеріалів, що зберігаються у базі Електронного архіву Українського визвольного руху, виходячи зі специфіки нашого дослідження, найбільшу зацікавленість викликають «Архів документів підпілля ОУН «Запорожець» (Ф. 8) та «Збірка документів Миколи Лебеда» (Ф. 9).

Для повноти розкриття досліджуваної проблеми значимими є матеріали опублікованих збірників документів. З-поміж археографічних видань радянської доби виокремимо «Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.», «КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. Ч. 2. 1898–1953 гг.». Усвідомлюючи політичну заангажованість цих видань, головним для нас був оприлюднений у них фактичний та статистичний матеріал.

З-поміж великого числа збірників документів і матеріалів, що побачили світ за доби незалежності України, на увагу заслуговують «Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2», «Культурне життя в Україні. Західні

землі. Документи і матеріали», «Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали», «Літопис УПА. Нова серія», а також науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією». У згаданих збірниках введено до наукового обігу значний масив невідомих документів та матеріалів післявоєнного періоду, які ілюструють складнощі впровадження на західноукраїнських землях радянської системи освіти, висвітлюють боротьбу ОУН та УПА з більшовицькою політикою в культурно-освітній сфері.

У ході дослідження використовувались тогочасні періодичні видання: газети «Правда», «Радянська освіта», «Червоний прапор» (Рівненська область), «Вільне життя» (Тернопільська область), журнал «Радянська школа». З публікацій у цих виданнях почерпнуто інформацію про культурне життя, соціально-політичні процеси у західноукраїнському регіоні повоєнного часу.

З метою різнобічного аналізу більшовицько-націоналістичного протистояння у сфері освіти на досліджуваних теренах використано спогади партійних діячів, представників силових структур, учасників українського підпілля, жертв сталінських репресій. Назвемо мемуари М. Хрущова, Г. Саннікова, Є. Стахіва, Ю. Галабурди, Г. Гордасевич, С. Макарчука та ін.

Таким чином, аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми засвідчує, що вона є достатньо репрезентативною, питання ідеологічного протистояння українського підпілля та радянської влади у 1944–1953 рр. представлено різними видами документів та матеріалів.

У підрозділі 1.3. *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* охарактеризовано методологічний інструментарій який охоплює три складники: методи (прийоми, способи) пізнання, принципи (правила) дослідження й понятійно-категоріальний апарат.

Для реалізації окресленої мети й вирішення основних завдань використовувалися як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи дослідження. Серед загальнонаукових методів дослідження широко застосовувались: аналіз, синтез, індукція, дедукція, гіпотетичний метод, системний метод та теоретичні загальнонаукові методи. Значну роль відіграли методи індукції (від одиничних фактів до загального) та дедукції (від загального до окремого), які дозволили виділити ключові елементи повоєнної радянської західноукраїнського освітнього простору та простежити впровадження державної інформаційної політики на місцевому рівні.

Серед спеціально-історичних методів вартісними були історико-порівняльний, метод критичного аналізу, верифікації, евристичний. Крім того, ми послуговувалися проблемно-хронологічним, проблемно-тематичним, статистичним методами, а також методами реконструкції, періодизації та ін.

Для вирішення поставлених завдань з висвітлення ключових елементів повоєнної ідеологічно-освітнього протистояння ОУН та радянської влади у західноукраїнському регіоні використано принципи історизму, багатofакторності, опори на історичні джерела, системності, комплексності, об'єктивності.

З'ясування теоретико-методологічних засад роботи вимагало формулювання дефініцій ключових категорій і понять, як то «освітній простір», «тоталітаризм»,

«ідеологія», «більшовицький режим», «націоналістичне підпілля», «український повстанський рух» та ін.

У другому розділі **«Розвиток шкільної освіти в західноукраїнському регіоні після війни»** проаналізовано процес відновлення радянської освітньої системи у західноукраїнському регіоні, визначено матеріально-технічну базу шкільництва, охарактеризовано зміст освітньої політики більшовиків, використання ними шкільної освіти для ідеологічного впливу. На основі архівних джерел простежено основні засади виховної діяльності ОУН, доведено, що вплив на учнівську молодь та вчителів мав важливе значення для повстанців.

У підрозділі 2.1. *«Відновлення та розвиток радянської освітньої системи»* наголошено, що з поверненням у 1944 р. більшовицької влади в західних областях УРСР утверджується радянська система шкільництва. Серед її компонентів – відбудова та розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів, поновлення матеріально-технічної бази, подолання дефіциту педагогічних кадрів, ліквідація неписьменності, запровадження загальних радянських освітніх стандартів.

Нацистський окупаційний режим завдав значної шкоди західноукраїнському регіону, зокрема матеріальній базі освітньої системи. Станом на 1 вересня 1944 р. змогли розпочати роботу лише 4 460 шкіл західних областей (у Волинській – 284, Дрогобицькій – 672, Тернопільській – 743, Львівській – 869, Рівненській – 884, Станіславській – 625).

Проведені більшовицькою владою та громадськістю («метод народної будови») заходи з відновлення шкільної мережі дали позитивні результати, сприяли розширенню мережі шкіл, як наслідок, збільшувалась кількість дітей, охоплених навчанням, що сприяло піднесенню освітнього рівня жителів регіону та зміцненню впливу радянської влади. Водночас, не поодинокими були випадки, коли школи розташовували у приміщеннях, конфіскованих у репресованих селян, а також у будинках представників польського і чеського населення, переселених з регіону.

Визначено, що у перші післявоєнні роки, вагомою залишалася проблема педагогічних кадрів, підсилена тим, що за період війни республіка втратила близько 30% довоєнного складу вчителів. Кадровий «голод» вирішували шляхом демобілізації педагогів з лав Червоної армії, відкликання з евакуації, перепідготовки вчителів на короткотермінових курсах у педагогічних закладах, у мережі заочної освіти, направлення у західні області вчителів з інших областей УРСР.

Важливе місце серед проблем освітян займало матеріальне забезпечення вчительства, тиск з боку працівників радянських, партійних та силових структур. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та продукти харчування. Важке матеріальне становище вчителів впливало на їх фаховий рівень, негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу.

Таким чином, формування радянської освітньої системи в західноукраїнських областях післявоєнного періоду характеризувалося низкою особливостей: відновлення освітньої системи ускладнювалось руйнацією внаслідок подій Другої світової війни, нестачею коштів, слабкою навчально-матеріальною базою, гострим дефіцитом педагогічних кадрів; низьким рівнем освіченості, недовірою комуністичної влади до західноукраїнського населення. Водночас, незважаючи на

повоєнні труднощі, радянській владі вдалося в короткі терміни відновити освітню мережу, надати доступ більшості українського населення до навчання.

У підрозділі 2.2. *«Шкільна освіта як елемент державної політики та комуністичного виховання»* визначено засади радянської державної політики у сфері освіти, проаналізовано становище школярів та освітян регіону в умовах безкомпромісного протистояння більшовицької влади і націоналістичного підпілля.

Повоєнне формування освітньої системи відбувалося в умовах боротьби між комуністичним режимом, з однієї сторони, та українськими національними силами, які представляли ОУН та УПА, з іншої. Через науково-освітні установи та заклади культури поширювалася комуністична ідеологія, держава намагалася впливати на свідомість населення. Так звана «боротьба за уми» в західноукраїнському суспільстві розпочалась із часу звільнення цих територій у 1944 р. Після перемоги СРСР у війні з Німеччиною всі сили були спрямовані на проведення тотальної ідеологічної радянзації. Освітня система УРСР перебувала під подвійним контролем уряду та партії. Крім обласних відділів народної освіти, як підрозділів виконавчих структур, при обкомах КП(б)У діяли відділи шкіл, які займалися, насамперед, ідеологічним складником навчального процесу.

Значиму роль у системі контролю за вчительським колективом та навчально-виховним процесом посідала Ленінська комуністична спілка молоді України (ЛКСМУ). Загальносоюзне і республіканське керівництво вимагало розгорнути широкомасштабну політико-виховну роботу серед молоді, повсюдно створювати комсомольські організації. Однак у західноукраїнському регіоні влада зіштовхнулася із значними труднощами у формуванні прокомуністичних молодіжних структур.

Однією із ключових проблем у системі освіти була русифікація. Документи не дають підстав говорити про тотальну русифікацію західноукраїнської школи у перші повоєнні роки. Радянська влада усвідомлювала, що інтеграцію регіону з найнижчим рівнем освіченості в республіці у загальносоюзну систему потрібно починати з «лікнепу», а проводити його було можливим лише рідною для більшості населення мовою. Відтак, русифікація набрала «повзучого» характеру – кількість російськомовних шкіл збільшувалась поступово.

Для ідеологічної обробки освітян, працівники обкомів та міськкомів КП(б)У організовували проведення спеціальних лекцій, семінарів, створювали гуртки для підвищення ідейно-політичного рівня вчителів. Радянська влада застосовувала всі доступні їй методи, щоб утримувати контроль над освітянами: нагороди, виплати премій та інші заохочення, виклики на бесіди до керівництва, громадський осуд, звільнення з роботи, ув'язнення у виправно-трудова табори та вислання на спецпоселення.

Систематично практикувалися міністерські перевірки ідеологічно-політичної роботи освітніх установ, створювались спеціальні комісії, до складу яких, крім партійних діячів, належали представники каральних структур. За результатами однієї з таких перевірок, упродовж 1949/1950 н. р. із 46 822 вчителів західних областей УРСР вимагалось замінити 1 529.

Центральним елементом радянської державної політики у сфері освіти було встановлення тотального контролю за шкільництвом та безпосередньо за

педагогічними кадрами. Це поєднувалося з факторами цілковитої ідеологізації навчального-виховного процесу, нав'язуванням чужого українцям світогляду, переслідуваннями, арештами, «розмиттям» національного характеру школи шляхом впровадження комуністичної системи цінностей.

У підрозділі 2.3. «Західноукраїнська школа та націоналістичне підпілля» прослідковано основні засади ідеологічно-виховної діяльності ОУН у середовищі освітян та учнівської молоді, доведено, що керівництво українського визвольного руху відводило молоді визначальну роль у антирадянській боротьбі.

Освітній простір став полем протистояння між українськими націоналістичними силами і більшовицькою владою, адже вплив на вчительство, молодь у значній мірі забезпечував контроль над усім суспільством. Українське підпілля продовжувало вести боротьбу для реалізації стратегічної мети – повалення радянської влади шляхом «національної революції та побудови держави на засадах демократії і соціальної справедливості», визначених III Надзвичайним великим збором ОУН у серпні 1943 р. Дії повстанців, спрямовані на шкільництво, середні та вищі навчальні заклади, повністю підпорядковувались цілям визвольної боротьби та корегувались згідно поточної ситуації.

У цій безкомпромісній боротьбі жертвами, як з одного, так і з іншого боку, часто ставали невинні люди. У силу об'єктивних причин не завжди можна визначити, що було вчинено представниками українського підпілля, а що працівниками радянських спецгруп МДБ.

Ідеалом національного виховання вважалась свідома, політично зріла, соціально активна людина, рішуча в своїх задумах і діях. У реалізації цих планів важливе місце займали навчально-виховні та культосвітні установи, насамперед, школа, де відбувалося становлення майбутнього громадянина. Саме тому головний акцент в ідеологічно-пропагандистській та виховній роботі з юнацтвом робився на шкільну молодь та вчительську інтелігенцію. У роботі серед учнівської молоді та освітян ОУН рекомендувала низовим організаціям давати вчителям настанови щодо навчання дітей у національному дусі; відвідувати школи, проводити уроки української історії; розповідати про боротьбу УПА; агітувати проти вступу учнів до піонерської й комсомольської організацій; викривати злочини більшовиків. Таким чином, формування українця, який зможе здобути і побудувати незалежну державу, було головним пріоритетом у освітній політиці націоналістичного підпілля.

На основі ідейно-виховних документів ОУН – десяти заповідей українського націоналіста (Декалог), 44 правил українського націоналіста та 12 прикмет характеру українського націоналіста – застосовувався широкий спектр засобів впливу на учнів та вчителів. Через поширення листівок, брошур, газет і журналів ОУН намагалась утримувати під своїм впливом молодіжне середовище. Характерною особливістю різних друкованих матеріалів для молоді було яскраво виражене національне спрямування.

Крім пропагандистських матеріалів керівництво підпілля розвивало організаційну мережу на місцях, закладало низові ланки. Особлива увага зверталась на створення та розширення юнацької сітки з метою формування національного світогляду молоді, підготовки школярів та старших юнаків до творчої праці, суспільно-громадської роботи, навчання нових кадрів.

Освітня та виховна робота повстанців серед шкільної молоді та вчительства мала далекосяжні результати. Радянському керівництву довгий час не вдавалося змінити настрої українців та інтегрувати західні землі до складу СРСР великою мірою завдяки діяльності ОУН та УПА. Агітаційна, ідеологічно-виховна та освітня робота українських повстанців, поряд із збройною боротьбою, сприяла збереженню та розвитку національно-державницької ідеї в українському суспільстві.

У третьому розділі **«Ідеологізація навчального процесу в середніх та вищих навчальних закладах»** розглянуто складники ідеологізації навчально-виховного процесу у педагогічних училищах та інститутах регіону. Обґрунтовано, що студентська молодь перебувала під всеосяжним контролем партійних органів та адміністрації навчальних установ.

У підрозділі 3.1. *«Контроль за роботою педагогічних училищ»* проаналізовано основні заходи та методи, які використовувала влада для формування в майбутніх вчителів початкових класів матеріалістичного та комуністичного світогляду.

Відновлення системи педагогічної освіти було одним із ключових векторів відбудовчих планів партійного керівництва по завершенню Другої світової війни. Надзвичайно важливе місце відводилось вчителям, як майбутнім вихователям молоді генерачії, відданих радянській владі громадян. Комплектування шкіл кваліфікованими вчителями, у першу чергу, залежало від рівня розвитку педагогічних училищ, які готували вчителів початкових класів.

У радянській освітній системі виховна діяльність ніколи не розглядалась у відриві від політичної, типовими ставали формулювання «політико-виховна» або «ідеологічно-виховна» робота. Першочерговими завданнями ідеологічно-виховної та позаурочної роботи педагогічних училищ було прищеплення слухачам поняття про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, гордості за радянську вітчизну; показ обмеженості можливостей буржуазної науки і техніки; демонстрація прогресу науки і техніки, які перебувають «на службі трудящих»; виховання молоді у дусі радянського патріотизму, віри у «велику справу комунізму».

«Правильним» вихованням студентів педучилищ займались, насамперед, курсові керівники, основним завданням яких був ідейно-політичний вишкіл слухачів та боротьба за високу успішність. Окремо із студентами проводилась позакласна робота – читання газет, слухання доповідей, гурткові заняття, самостійне опрацювання літератури. За офіційним формулюванням робота скеровувалась проти «безідейності, формалізму й низькопоклонства перед гнилим Заходом». На практиці вона швидко перетворилася на кампанію насадження російського шовінізму в його радянській інтерпретації.

В умовах тиску та всеосяжності комуністичної ідеології значна частина молоді залучалася до соціалістичного будівництва. Частина з них була цілковито переконана, що радянська влада справді діє в їхніх інтересах, адже дає їм освіту та можливість працювати. Водночас, була й інша група молодих людей, які відкрито чи приховано чинили опір більшовикам. Хоча основна частина західноукраїнської молоді у складних умовах дійсності обирала тактику пристосування, намагалася реалізувати себе у житті, не маючи глибоких ідейних переконань.

Заходи радянської влади, спрямовані на розвиток педагогічної освіти західноукраїнського краю впродовж 1944–1953 рр., з одного боку, мали позитивні

результати, зокрема відновлення мережі педагогічних училищ, забезпеченні регіону кваліфікованими кадрами початкової школи. З іншого боку, спостерігалися негативні тенденції, як то всеосяжна ідеологізація навчально-виховного процесу та системний контроль за роботою педучилищ.

У підрозділі 3.2. «*Ідеологічний тиск на навчальний процес у вищій школі*» охарактеризовано процес ідеологізації навчально-виховної роботи у вищих навчальних закладах Західної України, висвітлено механізми тиску на учбовий процес в університетах та інститутах регіону, акцентовано увагу на діяльності партійних структур у здійсненні контролю за студентами, викладачами.

Головною метою розвитку вищої освіти у західноукраїнському регіоні стала підготовка місцевих кадрів для поширення більшовицького впливу та комуністичної пропаганди у суспільстві. Важливою ціллю, що її намагалась досягти Москва, було формування лояльних місцевих еліт. У радянській вищій школі існувала пряма паралель між ідейно-виховною роботою та успішністю і дисципліною студентів. В університетах й інститутах в обов'язковому порядку складались плани з ідеологічно-виховної роботи, на основі яких курсові керівники та куратори писали власні плани виховної роботи в групах. Реалізація цих планів відбувалася впродовж процесу навчання, на лекціях, практичних заняттях, наукових конференціях.

Таким чином, завданням керівництва ВНЗ та викладачів було не лише забезпечення якісного рівня викладання та підготовки майбутніх кваліфікованих педагогів, а й «правильне» ідейне виховання студентів. Систематично практикувались закриті та відкриті партійні і комсомольські збори, на яких обговорювались постанови партії щодо покращення ідейно-політичного рівня викладання та викорінення «неблагонадійних елементів» серед викладачів та студентів.

Гострою проблемою західноукраїнської вищої школи було мовне питання: російська мова поступово витісняла українську з навчального процесу. Русифікаторську політику влади яскраво ілюструє книжковий ринок УРСР, який заповнила друкована продукція, надіслана з Москви. Становлення російської мови, як викладової, у більшості ВНЗ регіону зумовлювалося русифікацією педагогічних кадрів, відсутністю підручників та спеціальної літератури українською мовою.

У процесі відбудови вищої школи більшовики переслідували дві головні цілі: забезпечити регіон кваліфікованими кадрами, які б сприяли процесам радянзації; залучити місцеву молодь до комуністичної системи цінностей. Західноукраїнські вищі навчальні заклади перетворились на дієвий механізм з прищеплення комуністичного світогляду майбутнім фахівцям, а навчально-виховний процес став повністю замкненим та ідеологізованим. Жорстка стандартизація післявоєнного укладу життя призвела до того, що значна частина студентства приховано або відкрито виступала проти утисків свободи думки, національної культури, не сприймала радянської одноманітності в усіх життєвих сферах. У вищих навчальних закладах Західної України це виявлялось в аполітичності значної частини студентів, їх зацікавленні національною історією та культурою, бажанні власної самореалізації, як наслідок, багато хто захоплювався ідеологією українських націоналістів.

У четвертому розділі «**Учнівський та студентський опір тоталітарному режиму**» проаналізовано антирадянську діяльність учнів і студентів західних областей України, простежено місце юнацтва в ідеологічно-пропагандистському протистоянні ОУН і більшовицької влади. Обґрунтовано, що будь-які прояви інакомислення серед західноукраїнської шкільної та студентської молоді блокувалися і піддавалися переслідуванню зі сторони радянських державних та силових структур.

У підрозділі 4.1. «*Підпільні антирадянські організації шкільної молоді*» визначено основні форми та методи опору школярів радянській політичній системі.

У післявоєнний період національний рух опору на теренах Західної України набув нових форм і методів боротьби. З-поміж тих, хто виступав проти сталінської тоталітарної системи були зовсім юні учасники боротьби – учнівська молодь. Незважаючи на процеси «другої радянзації» та тиск репресивних органів, серед українського учнівства поширеними залишалися націоналістичні погляди. Подібним настроям місцевої громади сприяла діяльність українських націоналістів, які після завершення війни робили ставку на власні сили, насамперед на молодь, як авангард у боротьбі проти комуністичного режиму за побудову незалежної держави.

Шкільна молодь слідувала за діями радянської влади і часто була ними невдоволена. Особливий спротив в учнів викликали ідеологізація навчального процесу, створення піонерських та комсомольських організацій, колективізація та інші заходи більшовиків.

У перші повоєнні роки західноукраїнська шкільна молодь часто потрапляла у поле зору радянських репресивних структур. Поширеним явищем була діяльність підпільних учнівських організацій та груп у багатьох селах та містах західноукраїнського регіону. Значна частина учнівської молоді проводила антирадянську діяльність, намагаючись протидіяти комуністичній пропаганді та допомогти націоналістичному підпіллю. Участь учнів в антирадянському русі, сприяння підпільникам, читання заборонених книг, літератури, особливо на зібраннях, чи навіть виявлені факти зацікавлення національною історією кваліфікувалися більшовиками однозначно, як «злочин проти народу» чи «зрада батьківщині». На такі дії радянська влада реагувала звичними для неї методами – репресіями.

Основними методами та формами діяльності антирадянських законспірованих юнацьких груп та організацій було розповсюдження літератури, листівок серед населення, подекуди їх виготовлення, усна антирадянська агітація та самоосвіта. Частково молодь долучалася до участі у збройній боротьбі, до здійснення терористичних актів проти радянських активістів і представників влади.

У підрозділі 4.2. «*Студентський спротив радянській політичній системі*» розглянуто участь вихованців західноукраїнських ВНЗ у русі опору сталінському режиму, визначено основні форми їх діяльності.

Процеси утвердження тоталітарної держави неминуче призводили до утворення у всіх сферах суспільного життя однотипності ідей та поглядів, стандартизації мислення. За допомогою усіх можливих на той час засобів агітації і пропаганди, радянських студентів, позбавлених зв'язку з іншим світом, переконували, що єдино правильним шляхом розвитку є соціалізм, а всі, хто виступають проти цього –

«вороги та зрадники народу», які заважають становленню справедливого суспільства.

Значна частина студентської молоді не поділяла політики комуністичної влади, ставилась до радянської пропаганди скептично, а іноді й відверто вороже. Поширенню антирадянських настроїв серед студентства сприяла, насамперед, ідеологічна робота ОУН. У 1944 р., після повернення більшовицької влади, керівники націоналістичного руху наказували своїм низовим ланкам ні в якому разі не полишати роботу з школярами та студентами.

Звичним явищем післявоєнного студентського життя були як одиночні протести, так і поява молодіжних підпільних організацій націоналістичного характеру. Часто ці організації виникали стихійно, не мали зв'язків з ОУН, хоча поділяли їх погляди, таємно знайомились з націоналістичною літературою. Студентські організації виникали в багатьох вищих навчальних закладах Західної України. Законспіровані групи, активна позиція та демонстрація їх учасниками несприйняття існуючого ладу розцінювалися як серйозна загроза для системи. На виявлення та ліквідацію інакомислячих спрямовувалися значні ресурси, працювали партійні структури, органи МДБ, застосовувалися суворі міри покарання. Органами МДБ у західних областях УРСР за 1948 р. та першу половину 1949 р. було ліквідовано 575 молодіжних організацій та заарештовано 6 405 їх учасників.

Основні методи діяльності національно свідомої частини студентської молоді у 1944–1953 рр. варіювались від індивідуальних виступів та виявів невдоволення радянською владою до створення законспірованих націоналістичних організацій і груп. Підпільні структури студентської молоді ставили собі за мету проведення усної антирадянської агітації, виготовлення та розповсюдження у стінах ВНЗ та серед населення націоналістичної літератури, підвищення рівня знань та національно-патріотичне виховання, іноді виконували завдання підпілля ОУН щодо збору потрібної інформації.

Студентство Західної України у післявоєнний період зіткнулось із цілеспрямованою державною політикою тотального ідеологічного контролю над суспільством. Під особливий нагляд потрапили студенти, адже саме вони, як майбутні фахівці, мали стати опорою більшовиків у цьому регіоні. Радянська пропаганда, помножена на терор та переслідування, викликала спротив найбільш свідомої та активної частини західноукраїнської молоді. Однак вияви індивідуальної непокори чи організованого опору відразу блокувались радянськими каральними структурами, а носії української національної ідеї піддавались репресіям.

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи, винесені на захист.

Післявоєнна розруха, у роки якої відбувалось відновлення та становлення радянської освітньої системи, негативно позначилась на матеріально-технічній базі навчальних закладів та становищі педагогічно-викладацьких кадрів. Зусиллями більшовицької влади та громадськості вдалося відновити та розширити мережу шкіл, забезпечити більшості населення доступ до освіти.

Першочерговим завданням радянського керівництва у повоєнний період було поширення комуністичної ідеології, процес впровадження якої був перерваний війною. Продовжувалось зміцнення тоталітарної системи, елементами якої, крім

панування єдиної ідеології, було встановлення контролю за всіма сферами життя, стандартизація поведінки і мислення, репресії та переслідування інакодумців. У цих планах ключова роль відводилась освітній сфері, адже через шкільну мережу, систему професійно-виробничої та вищої освіти суспільству насаджувались комуністичні ідеали, виховувалося нове покоління «радянських людей».

Безпосередній нагляд за навчально-виховним процесом у школах, педагогічних училищах, інститутах, університетах, за діяльністю інтелігенції здійснювали обласні комітети КП(б)У. Культурно-освітня політика держави підпорядковувалася завданню будь-якими засобами побороти український національно-визвольний рух.

Основними опонентами радянської влади у галузі освіти було українське націоналістичне підпілля, яке вело боротьбу проти насильного насадження комуністичної ідеології. Поряд із збройним опором, українські повстанці проводили ідеологічну війну з більшовицькою владою. Діячі націоналістичного підпілля використовували широкий спектр засобів впливу на школярів, студентів, освітян, серед яких агітація, пропаганда, викриття злочинів більшовицького режиму, протидія ідеологізації навчально-виховного процесу, заходи примусу до вчителів з вимогою зосереджуватись виключно на навчанні дітей, не займатись комуністичним вихованням, не сприяти русифікації.

Загострювало ситуацію у західноукраїнському регіоні мовне питання, витіснення української мови з навчального процесу, поширення російської мови. При цьому ситуація в школах краю та системі вищої освіти різнилася: у західноукраїнській середній школі панівною була українська мова, тоді як мовою викладання більшості ВНЗ регіону ставала російська.

Антирадянські настрої населення західних областей УРСР, пропагандистсько-виховна робота українського підпілля сприяли як одиночним виявам непокори, так і появі молодіжних підпільних організацій та груп націоналістичного характеру. Виникнення таких організацій було своєрідною відповіддю молоді на тоталітарні методи більшовицького управління. Непоодинокими були випадки, коли створення антирадянських організацій та груп провокували інформатори та агенти спецслужб з метою виявлення та ув'язнення національно свідомої молоді.

Основними методами та формами діяльності антирадянськи налаштованої шкільної та студентської молоді у 1944–1953 рр. були самоосвіта та набуття знань з історії України, національної культури, географії через підпільну літературу; усна антирадянська агітація; створення законспірованих юнацьких організацій; розповсюдження та виготовлення антирадянської літератури; виконання завдань місцевого керівництва ОУН щодо збору потрібної інформації. Частина молоді переходила у підпілля, долучалася до участі у збройній боротьбі проти більшовицької влади.

Освітня, виховна робота підпілля у середовищі школярів, студентів, вчительства мала далекосяжні результати. До кінця 1950-х років більшовицькі спецслужби виявляли серед західноукраїнської молоді прихильників націоналістичної ідеології, які вчиняли антирадянські дії. Агітаційна, ідеологічно-виховна та освітня робота українських повстанців, поряд із збройною боротьбою, сприяли збереженню та розвитку національно-державницької ідеї в українському суспільстві.

Повоєнне протистояння між радянською владою і українським націоналістичним підпілля в ідеологічно-виховній площині демонструє важливість освітнього простору у функціонуванні суспільства. Система навчально-виховних установ займає одне з центральних місць у процесі взаємодії людини з оточуючим середовищем і державними інституціями та, в свою чергу, залежить від політичних, соціально-економічних та культурних процесів, що відбуваються в країні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у виданнях, внесених до наукометричних баз даних

1. Старжець В. І. Відновлення радянської системи шкільної освіти в західноукраїнському регіоні після війни (1944–1953 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 117. С. 48–52.
2. Старжець В. І. Ідеологізація навчально-виховного процесу у педагогічних училищах Західної України (1944–1953 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв: Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2018. № 1(21). Т. 1. С. 98–103.
3. Старжець В. І. Студентство Західної України під тиском радянської тоталітарної системи (1944–1953 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ: Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 134. С. 103–107.

Статті у фахових виданнях

4. Старжець В. І. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: РВВ РДГУ, 2016. Вип. 28. С. 109–120.
5. Старжець В. І. Опір шкільної молоді радянському тоталітарному режимові у західних областях УРСР (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. Вип. 29. С. 70–75.
6. Старжець В. І. Ідеологізація навчально-виховного процесу у вищій школі західних областей України в 1944 – 1945 роках. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 63–68.

Публікації, які додатково відображають матеріали дисертації

7. Старжець В. І. Становище педагогічних кадрів західноукраїнських шкіл в післявоєнний період (1944–1953 рр.). *Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21–22 квітня 2017 р.)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Ч. 2. С. 23–26.
8. Старжець В. І. Розвиток педагогічної освіти в Рівненській області (1944–1953 рр.). *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали X міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців (Рівне, 17 травня 2017 р.)*. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. С. 291–293
9. Старжець В. І. Підпільні організації учнівської молоді м. Рівного у післявоєнний період. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук*.

Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 30–31 березня 2018 р.). Херсон: «Молодий вчений», 2018. С. 81–84

10. Старжець В. І. Вища педагогічна освіта Західної України у післявоєнний період. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених» (26 квітня 2018 р.).* Суми: ФОП Цьома С. П., 2018. С. 231–233.

11. Старжець В. І. Освіта як поле бою: західноукраїнська школа у протистоянні радянської влади та націоналістичного підпілля (1944–1953 рр.). *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців (16 травня 2018 р.).* Рівне: РВВ РДГУ, 2018. Ч. 1. С. 283–284.

АНОТАЦІЯ

Старжець В. І. Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.). Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Національний університет «Острозька академія». Острог, 2019.

У дисертації здійснено комплексне дослідження протистояння радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у 1944–1953 рр. Проаналізовано процес відновлення та подальшого розвитку радянської освітньої системи у післявоєнний період. Досліджено методи впливу ОУН та більшовицької влади на молодь і освітян Західної України. З'ясовані завдання та основні форми діяльності підпільних націоналістичних організацій школярів та студентів у західних областях України. Розглянуто боротьбу сталінського режиму та його репресивних органів з антирадянськими проявами у молодіжному середовищі. Доведено, що освітня, виховна робота підпілля серед школярів, студентів, вчительства мала далекосяжні результати та сприяла збереженню і розвитку національно-державницької ідеї в українському суспільстві.

Ключові слова: освітній простір, навчально-виховний процес, молодь, ідеологія, радянська влада, ОУН, націоналізм, пропаганда, західні області УРСР, післявоєнний період.

АННОТАЦИЯ

Старжец В. И. Борьба советской власти и украинского подполья за влияние на образовательное пространство западных областей УССР в послевоенный период (1944–1953 гг.). Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. Национальный университет «Острожская академия». Острог, 2019.

В диссертации осуществлено комплексное исследование противостояния советской власти и украинского подполья за влияние на образовательное пространство западных областей УССР в 1944–1953 гг. Проанализированы процессы восстановления и дальнейшего развития советской образовательной системы в послевоенный период. Исследованы методы воздействия ОУН и

большевистской власти на молодежь и педагогов Западной Украины. Выявлены задачи и основные формы деятельности подпольных националистических организаций школьников и студентов в западных областях Украины. Рассмотрено борьбу сталинского режима и его репрессивных органов с антисоветскими проявлениями в молодежной среде. Доказано, что образовательная, воспитательная работа подполья среди школьников, студентов, учительства имела далеко идущие результаты и способствовала сохранению и развитию национально-государственной идеи в украинском обществе.

Ключевые слова: образовательное пространство, учебно-воспитательный процесс, молодежь, идеология, советская власть, ОУН, национализм, пропаганда, западные области УССР, послевоенный период.

SUMMARY

Starzhets V. I. The struggle of the Soviet government and the Ukrainian underground for influence on the education space of the western regions of the Ukrainian SSR in the postwar period (1944–1953). Qualifying scientific work as a manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01 – history of Ukraine. National University of Ostroh Academy. Ostroh, 2019.

The complex research about the confrontation between Soviet government and the Ukrainian underground for the influence on the education of the western regions of the Ukrainian SSR in 1944–1953 was carried out in the dissertation.

The forced integration of this region into the system of «Stalinist socialism» that prevailed in the USSR after the liberation of the Western lands from Nazi invaders began. On the part of party and state bodies, special services increased control over the activities of institutions of primary, secondary specialized and higher education, according to the ideological orientation of the educational and teaching process, the «cleansing» of professorial and teaching staff from nationally-conscious specialists continued. These processes were opposed by the UPA and the underground of the OUN. The confrontation between the Soviet government and the national liberation movement was a significant factor in the socio-political, cultural and educational development of Western Ukraine.

It is noted in the dissertation that the post-war devastation, during which the restoration of the Soviet educational system took place, had a negative impact on the material and technical basis of educational institutions and the situation of pedagogical personnel. The greatest resources required the schools of the western regions of the Ukrainian SSR. It was possible in the short term to restore and expand the system of general, vocational and higher education schools, to provide the majority of the population with access to education, which is a positive moment thanks to the efforts of the authorities and the public.

The main opponent of the Soviet government in the field of education was the Ukrainian nationalist underground, which led the fight against the forcible imposition of the Communist ideology. Along with armed resistance, Ukrainian rebels carried out a massive ideological war with the Bolsheviks power. The important element of this confrontation was the organization of an active propaganda among the youth. Understanding the role of cultural and educational institutions in the upbringing and

formation of personality, the rebels were fighting for influence on the intelligentsia. The underground used a wide range of means of influence on students and teachers, including forcible methods.

The situation in the Western Ukrainian region was heightened by the language issue, the displacement of the Ukrainian language from the public sphere, the spread of Russian language and culture. All the means at the time available for agitation and propaganda were used to convince the schoolchildren's and students that socialism was the only correct way of political development, and that all who opposed it were enemies and traitors to the people. The existing system developed in the minds of the overwhelming majority of boys and girls the instinct of self-preservation, which was expressed in concealing their true views, thoughts and beliefs.

It is proved that a significant number of pupils and students spoke out against the Communist government and its policies, supported and promoted the idea of independence of Ukraine, which defended the OUN. The widespread phenomenon of postwar life has become as a single demonstration of disobedience, and the emergence of youth underground organizations and groups of nationalist nature. Soviet intelligence agencies until the end of the 1950s, identified Western-Ukrainian youths who supported the nationalist ideology and committed anti-Soviet actions. Propaganda, ideological and educational work of Ukrainian rebels, along with the armed struggle contributed to the preservation and development of national-statist ideas in the Ukrainian society.

The postwar confrontation between the Soviet government and the Ukrainian nationalist underground in the ideological and educational field demonstrates the importance of educational space in the functioning of society. Ukrainian rebels and the Bolsheviks tried to keep education under control, knowing that this sphere is forming the personality and outlook of pupils and students. The importance of the youth environment was conditioned by the fact that the formation of national consciousness of future generations depended on its ideological beliefs.

Keywords: educational space, educational process, youth, ideology, Soviet government, OUN, nationalism, propaganda, western regions of the Ukrainian SSR, postwar period.

Підписано до друку 01. 03. 2019. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк лазерний.
Ум. друк. арк. 0.9. Обл. вид. арк. 0.9. Наклад 100. Зам. № 7.

Видавець і виготовлювач
ФОП Лецкалюк Юрій Олександрович
Оперативна поліграфія «Спрінт»
33018, м. Рівне, вул. Чорновола, 17

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
№ 2819707173
e-mail: sprintrivne@gmail.com